

ПРОЛОГ

Ці дві справи не завершено, тож цю спадщину доведеться передати наступному поколінню. Як це зробити? Коли не мирно, то із заворушеннями...

*Мао Цзедун в останні місяці свого життя —
про Культурну революцію і те,
як Гоміньдан відтіснили на Тайвань*

Лід скував озера в серці міста, вулиці й небеса виблиякли, смог розтікся хмарами, про обрій залишалося тільки згадувати. Дерев'яні гілки в парку перетворилися на чорні мазки. Цього ранку домашні пси гуляли в цупких светриках і пробігали повз мене з добре знайомою непохитною рішучістю. Навіть у приміщенні я продовжила горнутися в кількашаровий вовняний одяг: стужа була невідступна. Скоро промерзну до кісток. Ці промислові будівлі на північ від Пекіна, де колись виробляли озброєння, тепер облюбували митці, але голі бетонні стіни, високі стелі й великі скляні поверхні докладалися до того, що в майстернях завжди було холодно, як у морзі.

Я чула, що картини великі, але це не підготувало мене до побаченого. Мало того, що кожне полотно було по два з половиною метри заввишки, так їх ще й підвісили досить високо, тож картини нависали наді мною так, ніби це мене тут

виставили на огляд. У такому масштабі й у чорно-білій кольоровій гамі навіть усмішки людей на портретах здавалися похмурими. На перший погляд ці зображення здавалися майже фотореалістичними. Було в цих обличчях щось приречене, немов у світлинах зниклих дітей, ніби вони передчували долю, котра, як я знала, чекала на них. Однак варто підійти ближче, й чіткі лінії розсіпалися на хаотичні мазки, розмиті смуги, плями попелу і вугілля. Картини домінували у цьому просторі, але залишалися незбагненими. Фарба на полотні засохла товстим шаром, подекуди до неї прилипли щетинки з пензля. Підійшовши ближче, я впізнала частину облич, які мене розглядали. Славетний письменник в окулярах з товстими лінзами. Суворакторка. Герої комунізму. Інші були незнайомі. Славетні, безславні й неznані постаті були зображені в однаковому стилі й однаковому грандіозному масштабі. Були тут і трагедії, і злодіяння, але художник не розділяв їх: «Навіть якщо це погані люди, вони все одно люди».

Художник, непомітний чоловік, був убраний в об'ємну чорну куртку зі шкірзамінника і жовтогарячий светр – такий одяг радше підійшов би удвічі молодшому студенту, але він тримався в ньому невимушено. Він натягнув бавовняні рукавички, щоб знайти посеред стосів полотен ту картину, про яку я запитала, витягнув потрібну рамку, підніс до мольберта і відклеїв обгортку. З'явилося обличчя – невблаганне, але з тінню усмішки. Доброзичливої? Чи переможної? Вождь Мао дивився на нас, а я дивилася на нього. Я звикла бачити його в колосальному масштабі, на гігантському портреті, який досі висів посеред площі Тяньаньмень, на великих червоних воротах у серці столиці. Коли я роззирнулася, то здивувалася, що інші портрети такого ж масштабу. Сю Вейсінь пояснив, що тут зібрано понад

сотню картин, немає тільки однієї – найпершого портрета, який він написав у дитинстві.

Він виріс на далекому північному заході Китаю. Любив свою ласкаву вчительку Лю, тож його приголомшило, коли все спалахнуло, і він із соромом усвідомив свою наївність: виявляється, вона класовий ворог, донька землевласника. Обурений цим відкриттям, він узяв себе в руки і вчинив правильно: узяв перо, намалював огидну карикатуру й повісив на дошці. У нього досі стоїть перед очима та мить, коли вчителька зайшла в клас, побачила карикатуру і спала з лиця. Вона відразу зрозуміла, що це значить – і що на неї чекає. Сю був тоді ще малим, але стрімко дорослішав. Скоро він побачить, як палять картини і розбивають статуї Будд, а людей б'ють палицями й арматурою. Він чув крики й дослухався до тиші, яка наставала потім.

Він не став зосереджуватися на тій історії, хоча його спогади були «дуже-дуже яскраві», про що свідчив і цей чіткий опис.

– Вам було вісім... – почала я, просто звіряючи деталі, але художник вирішив, наче я його звинувачую чи, можливо, хочу підбадьорити, коли він про це не просив.

– Звичайно, я несу відповідальність. Питання тільки в тому, велика моя відповідальність чи мала.

Достатньо велика, щоб за багато років по тому він присвятив п'ять років свого життя цим велетням і проводив довгі дні на драбині, виписуючи шевелюру чи брови. Кожен із героїв Сю зіграв певну роль у тому безумстві: став жертвою або чинив насильство (часто ці ролі поєднувалися). Дехто із зображених тут людей розпалював гнів і ненависть. Інші полягли в боротьбі. Сю пояснив, що робота над цими портретами допомогла йому взяти на себе відповідальність, і всі вони пов'язані з тим першим малюнком, за який він досі відчувається винним.

Саме та карикатура допомогла художнику зрозуміти, як люди йдуть одне проти одного, тож, можливо, побачивши його роботи, інші теж це зрозуміють.

Сучасний Китай багатий на митців, які не бояться висловлювати свою позицію й робити провокативні заяви — показувати фак на площі Тяньаньмень чи вирізьблювати скульптуру Мао верхи на свині. Втім, Сю не зацікавлений у провокаціях чи гучних заявах. Він не пише сатиру на реквізиції землі, не хвалиться, наче їсть ембріонів, і не симулює статевий акт. Він мав добру посаду в одному з найпрестижніших університетів Китаю. Навіть його вибір матеріалу цілком консервативний — олійний живопис. Коли ж я дізналася про його дитинство, то вибір працювати з такими портретами здався мені дивним, майже екстравагантним. Художник сподівався, що колись ці полотна висітимуть у музеї та змушуватимуть відвідувачів задуматися і поглянути у вічі минулому: це допоможе народу йти далі. Але складнощі проекту окреслені вже в обережній назві — «Китайські історичні постаті», з показовою приміткою «1966-1976». Це роки Культурної революції — десятиліття маоїстського фанатизму, коли за надумані політичні гріхи було вбито до двох мільйонів громадян, а ще 36 мільйонів зазнали переслідувань. Вони були винні у думкозлочинах: критикували Мао, партію чи її політику чи бодай дозволяли собі необережні зауваги, які можна так витлумачити. Інші — як, наприклад, учителька Сю — були винні вже за правом крові: походження було досить, щоб підписати їм вирок. Саме у тій істерії, кровопролитті й муках було викувано сучасний Китай, але нині ті роки згадують рідко. Вони не під повною забороною, як кривавий розгром демократичних протестів на площі Тяньаньмень 1989 року. Раніше про Культурну революцію

говорили більше, хоча повної свободи висловлювання не було ніколи. Однак на той час, коли я прибула в Китай 2008 року, ці спогади вже відтіснили на узбіччя, вони чигали в тінях. Страх, почуття провини й офіційні заборони відсунули їх на маргінеси родинних історій і припалі пилом полиці архівів.

Сю тільки раз вдалося показати цей цикл повністю — виставка відбулася в Пекіні за кілька років до нашої зустрічі, і, за словами Керол Чоу, доньки одного з його героїв, то був досвід, подібний до «зустрічі з привидами». Вона стояла лицем у лице зі своїм батьком, якого не пам'ятає: він поліг у заворушеннях, а тепер спогад про нього ніби застиг у часі. Я стільки чула про цей портрет, що захотіла побачити його на власні очі. На моє прохання Сю витягнув картину: переді мною постав миловидий юнак у куртці з хутряним коміром, з допитливими очима й тінню усмішки на самовпевненому (можливо, аж надто самовпевненому) обличчі. Джов Сімен походив з давнього роду видатних учених, та й сам здобував успіхи і завжди був найкращим учнем у класі. Освіта століттями вважалася в Китаї ключем до соціального просування. Натомість під час Культурної революції вона могла стати вироком. Виділятися було не варто¹. Натовп хунвейбінів — молодих політичних месників Мао — схопив і ув'язнив Джова в селі під Пекіном за випадкову фразу. Йому було двадцять сім, він нещодавно взяв шлюб і став батьком, але його донька була певна, що в той момент він уже не був владний над своїм життям:

— Потрібно було донести спершу на себе, потім на рідних і друзів. Думаю, коли дійшло до цього, він просто замкнувся в мовчанні.

На час батькового арешту Чоу було лише кілька місяців, і батька вона більше не бачила. Він зумів вирватися від

тюремників і кинутися під потяг. За тридцять років по тому його мати також вчинить самогубство. У ніч напередодні її рідні чули, як вона стогне уві сні:

— Сімен, матуся йде до тебе...

Саме історія Чоу привела мене в майстерню Сю. Я дізналася цю історію від її чоловіка — інвестора і вдумливого політичного коментатора; ми зустрілися пообідати в італійському бістро, обмінятися плітками й обговорити останні події в Пекіні за сендвічами на грилі. Уже за кавою мій співрозмовник згадав, як він із дружиною кілька років тому їздив у село, де затримали батька Чоу. Селяни прийняли їх гостинно: вони не забули чоловіка, який опинився в їхньому селі багато років тому. Згадували, який тихий він був того ранку. Розповідали, що його тіло забрали з колій і поховали неподалік. Але коли родина спробувала забрати й перепоховати тіло, місцеві тільки відмахнулися — їм важко було навіть зрозуміти таке бажання. Там закопано багато кісток з того часу. Звідки ж людям знати, яке з тих тіл — його?

Це жахлива історія, але не найгірша, яку я чула про ту епоху. Можливо, саме тому вона мене й не відпускала. Я знала, що десятирічна Культурна революція, яка закінчилася тільки після смерті Мао Цзедун, була жорстока, нещадна й лишила по собі страшні руйнування. У ті криваві роки ненависть спалахнула і затягла народ у трясовину жаху, знищила значну частину культурної спадщини й убила провідних державників і мислителів. Мао запустив і скеровував цей рух, щоб знищити опозицію всередині партії: він утверджував свою владу так само нещадно, як давні імператори. Водночас це був ідеологічний хрестовий похід, щоб змінити не лише політику й економіку країни, а й серця та душі китайців. Людей треба було як не

перекувати, то перемолоти. Від іскри, яку викресав Мао, загорівся полум'яний масовий рух. Завдяки контрастним і часто взаємосуперечливим рисам він справді охопив усі прошарки населення. Його жертвами стали двоє ймовірних престолонаступників Мао, частина найшанованіших митців і вчених, а також школярі чи злиденні землероби з далеких провінцій. Жоден клапоть землі не залишився незайманим, жоден стан — непостражданим. Кампанія ставила собі на меті духовне очищення і повне втілення ідеалів комуністичного суспільства шляхом знищення буржуазної зарази, яка заплямувала Комуністичну партію і країну, якою та правила, прийшовши до влади 1949 року. Спиралася ця кампанія на ідеалізм і надії. Але водночас її підживлювали банальні образи й особисті амбіції: кожен намагався не пропустити нагоди і використати заворушення у своїх інтересах. У революційній гарячці нищили храми і реліквії, закривали школи й університети. Руйнувалися родини і дружини.

Однак до тієї розмови за обідом Культурна революція залишалася для мене книжкою історією — сумішшю терору й абсурду, садистського насильства і пропагандистських фільмів про балерин із багнетами. Факти я знала, проте не усвідомлювала, наскільки новітня і близька ця історія. Я читала про ту епоху, але її страшні переступи, коли подекуди доходило до канібалізму і масових убивств, немовби належали якомусь іншому світу. Навіть якщо ці події добре і детально задокументовані, усе це занадто страшне, щоб бути реальним. Розповідь Чоу вивела мене з рівноваги. Ця історія, прозаїчна у своїй жахливості, лежала на відстані витягнутої руки, так близько, що просто зринула в балачках за кавою. Убивства були настільки буденними, що селяни навіть не розуміли, навіщо

шукати тіло. Ця жінка, не набагато старша за мене, втратила батька і знала його тільки з кількох фото й розповідей. Вона проживала кожен день з усвідомленням його відсутності, тож хоча вже й сама стала матір'ю, не могла уявити, як заповнити цю діру. Чоу вважала, що якби батько не загинув, то вона виросла б геть іншою людиною.

Це вже не історія. Це життя.

* * *

Нинішній Китай неможливо зрозуміти, не зрозумівши Культурної революції. Винесіть її за дужки — і країна стане незбагненною, як Британія без імперії чи США без Громадянської війни. На жаль, по-справжньому зрозуміти цей рух неможливо. Тут і непередбачувана вдача, мінлива тактика й навмисно загадкові заяви Мао, й політичні інтриги верхівки компартії, й конфлікти інтересів і мотивів на всіх рівнях руху, і численні й різко змінювані етапи революції, і колосальний масштаб: кожен із цих чинників окремо лише ускладнює розуміння. У сумі ж вони призводять до того, що той період багато в чому залишається незбагненим: може здатися, наче мова йде про багато рухів в одному. Почасти він схожий на страшні геноциди XX століття. Подекуди перегукується зі сталінськими чистками, але за активної добровільної участі мас. Бійня в Китаї унікальна тим, що в ній вбивали своїх, а межа між жертвами і вбивцями могла зміститися будь-якої миті. На відміну від інших трагедій за правління Комуністичної партії Китаю, трагедія Культурної революції не щадила нікого.

Контроль Мао над партією ослаб унаслідок Великого стрибка — кампанії з карколомно стрімкої індустріалізації й колективізації сільського господарства, що спричинила

катастрофічний голод і загибель до 45 мільйонів китайців². Урешті кампанію взяли під контроль партійні прагматики, зокрема Лю Шаоці, що вважався ймовірним спадкоємцем Мао, і Ден Сяопін (котрий значно пізніше, вже після смерті Мао, стане верховним вождем країни і поставить її на курс радикальних реформ, запустивши ринкові сили, які й породять нинішній Китай).

Після поразки свого плану й у відповідь на спричинене нею невдоволення в партії Мао запустив кампанію з двома цілями: поновити абсолютну владу і перекувати китайську душу, приборкати народні маси, щоб здолати міцні партійні структури, на які він покладався раніше, і знищити всю опозицію. Вождя підтримували міністр оборони Лінь Б'яо — один з головних архітекторів культу особи Мао, Кан Шен — зловісний очільник безпекового апарату партії, та інші, серед яких помітне місце посідали ті, кого згодом назвуть «бандою чотирьох» — партійці-радикали і четверта дружина Мао Дзян Цін (вона так і не пробачила партійну верхівку за те, що її відтіснили від влади, і вирішила звести рахунки). Вірним військом вождя став китайський народ — передовсім молодь. На першому етапі революції діти партійної верхівки ставали хунвейбінами: ці юні фанатики промчали Пекіном, а згодом і іншими містами, здійснюючи жорстокі напади і вбивства. Вони змушували громадян демонструвати вірність Мао й атакували «стару культуру» — храми, книжки, традиційне вбрання. Навіть колишній палац імператорів — Заборонене місто в Пекіні — лишився неушкодженим лише завдяки особистому втручання прем'єра Джова Еньлая. Руїнування й насильство стрімко набирали обертів, жертвами ставали «п'ять чорних категорій»: поміщики й заможні селяни, контрреволюціонери,